

ZGODOVINOPISNA IN POLITIČNA RABA PRIČEVALCA

Marta VERGINELLA

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije,

Titov trg 4, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: marta.verginella@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava in problematizira na eni strani zgodovinopisno rabo ustnega pričevanja od antike do sodobnosti, še posebej v okviru polja ustne zgodovine, na drugi strani pa opozarja na pogosto nekritično in politično manipulatorno rabo ustnih virov, ki si jo v Sloveniji vse pogosteje privoščijo sredstva javnega obveščanja. V sprevrženih okoliščinah politične in medijske rabe polpretekle zgodovine pričevalec nastopa v vlogi očividca, njegova pripoved o videnem pa pridobiva nedvoumen status "nove zgodovine".

Ključne besede: ustno pričevanje, pričevalec, ustna zgodovina, javna raba zgodovine

UTILIZZAZIONE STORIOGRAFICA E POLITICA DEL TESTIMONE

SINTESI

Affrontando e discutendo da un lato l'utilizzazione storiografica di testimonianza orale dall'antichità ai tempi moderni, in particolare nell'ambito della storia orale, l'articolo richiama l'attenzione anche a un'utilizzazione spesso acritica e politicamente manipolativa delle fonti orali, che i mezzi d'informazione pubblica in Slovenia promuovono sempre più frequentemente. Nelle circostanze perverse dell'uso politico e mediatico della storia recente il testimone riveste il ruolo di testimone oculare e la sua narrazione di ciò che ha visto assume un'inequivocabile reputazione di "storia nuova".

Parole chiave: testimonianza orale, testimone, storia orale, utilizzazione pubblica della storia

“Borba med resnico in politiko ima dolgo, mnogokrat zapleteno zgodovino, ki z moraliziranjem ali poenostavljanjem ne postane nič bolj preprosta ali razumljivejša” (Arendt, 2003, 55)

MEDIJSKO USTOLIČEVANJE PRIČEVALCA

V zadnjih letih smo čedalje pogosteje priča nekritični in politično manipulatorni rabi pričevalcev in pričevalk, ki jih sredstva javnega obveščanja proglašajo za najbolj verodostojne pripovedovalce in razlagalce polpretekle zgodovine. Gre za pojav, ki ga lahko opazujemo v različnih evropskih kontekstih, tudi slovenskem, na katerega je med prvimi opozorila francoska zgodovinarica Annette Wieviorka z razpravo *L'ère du témoin* (1998), in ki zaradi svojega vse večjega obsega stopa v ospredje zgodovinopisnih razprav ne le v Franciji, temveč tudi v drugih evropskih in neevropskih okoljih, kjer se je medijska raba pričevalcev in pričevalk izkazala za neobčutljivo na kritične razmisleke zgodovinopisja, še posebej tiste, ki jih od sedemdesetih let naprej ponuja ustna zgodovina (Passerini, 2008).

Kritična razmišljanja Annette Wieviorka izhajajo iz ugotovitve, da so po koncu druge svetovne vojne preživeli taboriščniki in taboriščnice postali obstranci. Povojna družba je bila z dneva v dan bolj uprta v prihodnost in čedalje manj dovzetna za pričevanja tistih, ki so preživeli nemške lagerje. V vzhodni in zahodni Evropi so bile travmatične izkušnje deportirancev in deportirank potisnjene na obrobje kolektivnega spominjanja, v številnih primerih pa so postale celo pretveza za nova preganjanja. Na uradnih proslavah zmage nad nacifašizmom je bilo mesto le za heroje druge svetovne vojne, ne pa tudi za žrtve nacističnega in fašističnega nasilja. Nov prostor za javno sprejemanje taboriščnih pričevanj se je odprl šele v šestdesetih in sedemdesetih letih, potem ko so tudi v Evropo in ZDA segli vplivi Eichmannovega procesa, ki se je leta 1961 odvijal v Jeruzalemu. S procesom proti vidnemu predstavniku nacističnega aparata je ustno pričevanje, izrečeno pred sodnim zborom, pridobilo status dokaza, medtem ko je spomin na judovski genocid postal konstitutivni element judovske identitete.

Namera pobudnikov procesa – odločilno vlogo sta pri njegovi pripravi imela takratni izraelski predsednik Ben Gurion in javni tožilec Gideon Hausner (Zertal, 2000) – je bila podučiti izraelsko družbo in svet o tem, kar se je z judovskim prebivalstvom zgodilo v času Hitlerjeve Nemčije, a tudi seznaniti sovražnike Izraela s kaznijo, ki je čakala krivce judovskega genocida in vnete zagovornike antisemitizma. Posnetki procesa so obkrožili svet in pokazali, da so na procesu proti Adolfu Eichmannu imeli ključno vlogo preživeli taboriščniki in taboriščnice iz številnih evropskih držav. Hausner je bil trdno prepričan, da lahko le preživeli dovolj prepričljivo ponazorijo to, kar se je zgodilo judovskemu prebivalstvu v nacistični Nemčiji. Izbral je 111 prič, ki so predstavljale dovolj reprezentativen vzorec judovskih žrtev v Evropi. Na procesu, kjer ni bilo v pripravah nič prepuščeno naključju, se je soj reflektorjev in kamer bolj usmeril na žrtve kot pa na obtoženca, čeprav večina med njimi sodišču ni ponudila novih dokazov o krivdi obtoženega. Tisti, ki so prihajali iz Poljske in Litve, krajev, kjer so bile Eichmannove odgovornosti pri deportacijah in pobojih judovskega prebivalstva skromne, niso mogli

s svojimi pričevanji v ničemer podpreti obtožnice. Ponazorili so lahko le nasilje, ki so ga sami doživeli in ki je pahnilo v smrt njihove najbližje. V ospredju njihovih pričevanj namreč ni bila organizacija deportacije, za katero je bil odgovoren Eichmann, temveč nacistično zlo in groza smrti, ki je tragično zaznamovala njihova življenja.

Hannah Arendt, ki je sledila sodnim obravnavam za ameriški list *The New Yorker*, je brez slepomišenja zapisala, da prvotna naloga jeruzalemskega sodišča ni bila soditi obtoženemu, saj je bil njegov namen ambicioznejši: hotelo je pisati zgodovino. Politično priznanje, ki so ga na Eichmannovem procesu prejele preživle priče, je prispevalo k spremembi njihove vloge v družbi: postale so glasniki in glasnice zgodovine. Na Eichmannovem procesu je bil judovski genocid prikazan kot sosledje individualnih izkušenj, s katerim naj bi se javnost identificirala (Wieviorka, 1999). K tej identifikaciji so od osemdesetih let naprej veliko prispevali tudi filmi kot *Holocaust* in *Schindler's list* (Schindlerjev seznam), s pomočjo katerih je bila vedno širša javnost (samo v ZDA si je televizijsko nadaljevanko *Holocaust* ogledalo približno 120 milijonov Američanov in Američank) poučena o nemških grozodejstvih in kruti usodi judovskega prebivalstva v Hitlerjevem času. Trpljenje Judov in Judinj v nemških taboriščih je postalo kanon moralnega in političnega diskurza, medtem ko so pričevanja preživelih pripadnikov judovskega prebivalstva postavila vzor žrtvam drugih zločinov in tragedij. Vzor, ki je ponujal podobe, retorične izbire in interpretativni okvir, je dopustil, da se je manj znano trpljenje promoviralo prek modela znanega, ne glede na specifične judovskega genocida in njegovo vpetost v dolgotrajni zgodovinski proces antisemitizma. Spominjanje na judovski genocid je postalo referenčno še posebej za vse tiste skupnosti (denimo potomce afriških sužnjev), ki so začele zahtevati priznanje lastnega trpljenja in obenem povrnitev utrpelih materialnih škod. Tudi v slovenski javnosti, ki do konca devetdesetih let ni gojila uradnega spomina na holokavst in ki se ni resno soočila z antisemitsko tradicijo slovenske družbe, je judovsko spominjanje na nacistično "reševanje" judovskega vprašanja postavilo pomemben kanon političnega in intelektualnega diskurza ter postalo vzor pričevanjem o prenehanju zlu (Keslassy, Rosenbaum, 2007, 91).

Ob tem velja pripomniti, da je bilo v Sloveniji še do nedavnega ukoreninjeno pričanje, da so ustni viri nezanesljivi in zato zgodovinsko sporni in da je medijska in z njo tudi večkrat politično manipulativna raba ustnih pričevanj relativno recentna, vsekakor pa povezana z medijskim ukvarjanjem s slovensko polpreteklo zgodovino in njenimi najbolj tragičnimi ter politično problematičnimi dogajanjmi. Res je, da so se v sredstvih slovenskega javnega obveščanja pričevalci in pričevalke o slovenski polpretekli zgodovini začeli pojavljati že v devetdesetih letih, so pa šele v zadnjem desetletju pridobili status zanesljivih očitvecev oziroma očitvidk, ki lahko obnovijo zločin in prevzemajo vlogo najbolj zanesljivih prenašalcev in prenašalk zgodovinske resnice.¹ Gre za pomembno novost v okolju, ki je kazalo praviloma skromen interes za ustni prikaz zgodovinskih dogajanj in v kateri je bilo razmerje med pisnimi in ustnimi pričevanji vseskozi močno v korist prvih. K takemu stanju je v Sloveniji

1 O statusu očitvidca glej Dulong (1988).

prispevala usmeritev najbolj referenčnega, akademskega zgodovinopisja, ki je ustno zgodovino dolgo povsem ignoriralo ali pa obravnavalo kot povsem nepomembno in nezanimivo raziskovalno polje. Ustni viri so v slovenskih zgodovinarskih vrstah vse do konca devetdesetih let veljali za manjvredne in dokumentarno nezanesljive vire. Zaradi svoje visoke stopnje spremenljivosti so bili vredni omembe le takrat, ko je pisnega dokumentarnega gradiva zmanjkalo, in praviloma v kontekstu politične in diplomatske zgodovine.

Bogo Grafenauer, eminenca slovenskega zgodovinopisja, ki je metodološko in epistemološko oblikoval nekaj generacij slovenskih zgodovinarjev in zgodovinarok, je v *Strukturi in tehniki zgodovinske vede* opozarjal na spremenljivost ustnega izročila, a tudi na to, da so osebni spomini med najbolj zanesljivimi oblikami ustnega izročila (Grafenauer, 1960, 396–397). O govoricah, anekdotah, ljudskih pripovedih je sicer menil, da nimajo velike zgodovinopisne vrednosti in da so zato uporabne “predvsem za spoznavanje kulturne stopnje, na kateri so nastale” (Grafenauer, 1960, 402). Čeprav ni uveljavljal apriorno diskriminatornega odnosa do ustnih virov, nam že hiter pregled slovenskih zgodovinopisnih revij in širše zgodovinopisne produkcije druge polovice 20. stoletja potrди, da njegove distinkcije niso zapustile veliko sledov. Ustna zgodovina v Sloveniji je vse do konca devetdesetih let obveljala za nekaj eksotičnega, nezanimivega in zato tudi nekoristnega za “pravo” zgodovinopisje, ki je ostajalo močno zavezano politični in institucionalni zgodovini. Pozitivnejši odnos do ustnih virov so kazale slovenske antropološke, etnološke in sociološke študije, ki so informacije o socialnih in kulturnih fenomenih pridobivale na terenu, predvsem s pomočjo informatorjev in informatork. Ne nazadnje so prav slednje prispevale k rehabilitaciji ustnih virov, ki se je najprej zgodila na presečišču zgodovinsko antropoloških oziroma zgodovinsko socioloških študij (Lešnik, Tome, 1995; Ramšak, 2003).

Da se je v slovenskem primeru ovrednotenje ustnih virov zgodilo najprej zunaj zgodovinopisja in zgodovinopisno najbolj etabliranih raziskovalnih institucij, ni tako nepomembno. Prav tako ni zanemarljivo, da so ustna pričevanja o zgodovinsko prelomnih dogodkih v 20. stoletju našla relevantno mesto prej v slovenskih medijih kot pa v zgodovinarskih študijah. V novinarskih prispevkih in dokumentarnih filmih TV Slovenije so pričevalci in pričevalke prevzeli vlogo “najbolj avtentičnih razlagalcev” slovenske polpretekle zgodovine. In kot so ustna pričevanja marsikje v Evropi v devetdesetih pridobila status dokumentarnega dokaza, so prav to postala tudi na slovenskih televizijskih ekranih. Po desetletjih pretežno enovitega in ideološko zaznamovanega razlaganja slovenske politične polpretekle zgodovine so še posebej izjave posameznikov in posameznic, ki so pripadali v vojni poraženi strani, izzvenele kot alternativna in avtentična razlaga slovenske polpretekle zgodovine, prepričljivejše od marsikatere zgodovinarske razlage. Novinarji, ki so izjave pridobili in uporabili, so z njihovo pomočjo poskušali demokratizirati zgodovinenje slovenskega polpreteklega dogajanja. Še več, pred kamero pridobljena in televizijsko prikazana pričevanja so s svojo močno čustveno noto mnoge televizijske gledalce in gledalke prepričala o tem, da tragične zgodbe malih ljudi zmorejo omajati granitno strukturo zgodovine zmagovalcev in krvnikov. Ne nazadnje tudi

tisto, ki naj bi jo še vedno podpiral dobršen del slovenskega institucionaliziranega oz. “uradnega” zgodovinoписja.

Komparativna analiza dokumentarcev in novinarskih prispevkov o slovenski polpretekli zgodovini, prikazanih v zadnjem desetletju na slovenski nacionalni televiziji, pokaže, da je postavljanje pričevalcev in pričevalk pred kamero tesno povezano s politično rabo slovenske polpretekle zgodovine. V okolju, v katerem je od devetdesetih let naprej sodobna zgodovina postala poligon za politične stranke in v katerem si je lahko eminentni politični predstavnik slovenskega parlamenta privoščil trditve, da je treba preteklost prepustiti zgodovinoписju, v isti sapi pa je že vehementno govoril o tem, kako jo je treba pravilno razumeti, je ideološko prepozicioniranje starih političnih subjektov in oblikovanje novih spremljala potreba po uveljavitvi nove politične genealogije (Arendt, 2003) in tudi novih spominskih praks (Zerubavel, 2003).

Za vse politične subjekte slovenske tranzicije je značilno nezadovoljstvo z zgodovinoписnimi osvetlitvami slovenske polpretekle zgodovine. Mnenje najbolj radikalnih zagovornikov revizije sodobne politične zgodovine je, da so tudi slovenski zgodovinarji in zgodovinarke odgovorni za neuspeli rez s komunistično, totalitarno preteklostjo, ker niso vzpostavili novega ravnovesja med pozabo in spominom ter niso opustili zgodovinoписnih paradigem, ki so bile v obtoku pred letom 1991.² Za tiste, ki gledajo na čas pred letom 1991 z določeno mero nostalgije in z naklonjenostjo, pa je nedopustno, da se slovensko zgodovinoписje ni ogradiło od problematizacije nasilnih praks partizanskega gibanja in povojnih izvansodnih pobojev.

Zgodovinarske vrste o lastnih revizionističnih sposobnostih in težnjah razmišljajo drugače, vsekakor pa ne enovito. En del je prepričan, da se je slovensko zgodovinoписje večinoma izognilo politiki všečnim revizijam in da ni podleglo političnim diktatom tranzicijskega obdobja (Dolenc, 1999), drugi, sicer manj številni, a marsikdaj v javnosti bolj glasni, pa meni, da je slovensko zgodovinoписje, še posebej tisto, ki se ukvarja z 20. stoletjem, ujeto v interpretativne sponе komunistične ideologije in da zato ni sposobno korenitega reza s povojno zgodovinoписno tradicijo (Griesser Pečar, 2004). Toda ne glede na to, kako ocenjujemo prepozicioniranje slovenskega zgodovinoписja po letu 1991 in njegovo revizionistično ost, ritem in obseg odstopanj od predosamosvojitveneга zgodovinoписja, lahko ugotovimo, da je stopnja zgodovinoписne zavzetosti za novo branje slovenske polpretekleosti še daleč od “standardov”, ki jih v zadnjem desetletju uveljavlja TV Slovenija.

Pri oblikovanju le-teh je pomembno vlogo odigral Jože Možina, diplomirani zgodovinar in novinar, ki je maja 2006 stopil na čelo TV Slovenije, v širši slovenski javnosti pa zaslovel kot avtor medijsko odmevnih dokumentarnih filmov *Zločin, ki ne zastara* (2001)³ in *Zamolčani – moč preživetja* (2007),⁴ v katerih je bila pričevalcem in pričē-

2 Razprava o tem vprašanju je potekala tudi na simpoziju “Revizija zgodovine”, ki ga je organizirala Slovenska matica v Ljubljani 23. 9. 2009. Referati so objavljeni v posebnem sklopu “Revizija zgodovine” v Glasniku Slovenske matice (GSM, 2011, 5–75).

3 Dokumentarec je dosegljiv na: <http://tvslo.si/predvajaj/zlocin-ki-ne-zastara/ava2.86506550/>.

4 Prepis pričevanj je dosegljiv na: <http://www.rtvsllo.si/odprtikop/dokumentarci/zamolcani-moc-prezivetja/>.

valkam odmerjena vloga neovrgljivih prič partizanskega vojnega in povojnega nasilja. Pred kamero so bili postavljeni kot očitvidci in očitvidke, ki so bili na kraju zločina, kot soudeleženci tragičnih vojnih ali povojnih dogajanjih, ki pripovedujejo resnico o tem, kar so videli oziroma izkusili. Gledalce in gledalke pred ekrani so nagovorili s spomini na videno, doživeto ali slišano, sicer s tistim delom svojega pričevanja, ki je bil najprej izzvan, nato posnet, nakar še izbran in vključen v nov narativni sklop dokumentarca, ki ga je oblikoval avtor s svojo ekipo sodelavcev. Televizijski napovedniki so omenjena dokumentarca, podobno kot tudi dokumentarni film *Otroci s Petriškega* (2007),⁵ oglašali kot prikaz dolgo prezrte in zamolčane zgodovine (kar je delno tudi bila) in pri tem poudarjali, da gre za radikalno preoblikovano razumevanje slovenske polpretekle zgodovine, za pridobitev novih zgodovinskih dokazov, ki kličejo po prevrednotenju vojnih in povojnih zgodovinskih dogodkov ter jasno nakazujejo potrebo po nedvoumni sodbi o tem, kdo je žrtev in kdo krvnik.⁶

Pomembno dejstvo je, da se je v Sloveniji medijska raba pričevalcev začela pojavljati v zvezi z obravnavo posamičnih vidikov druge svetovne vojne, predvsem povojnih pobojev in povojnega komunističnega totalitarizma, torej v zvezi s temami, ob katerih so se skozi dvajsetletno tranzicijsko obdobje lomila politična kopja in ob katerih v slovenski javnosti še vedno zmanjka kritične distance in moči za emocionalno neobremenjen pristop, ki edini lahko zagotovi odmik od poenostavljenih in manihejskih razlag preteklosti. Gre za teme, ob katerih sta na slovenskih televizijskih ekranih videno in doživeto pridobila status “nove” zgodovine” oziroma “politično primerno” razumljene zgodovine. Končni cilj medijske učvrstitve “protispomina” ni ostal zakrit. Treba je bilo prinesiti na dan zamolčano in omajati uradni spomin, memorijo, ki jo gojijo “stare sile” in njihovi potomci, v pričakovanju, da se bo z “dolžnostjo pravega spomina” porodila tudi “dolžnost do prave zgodovine”.

Če je vsako odpiranje zgodovinskih tabu tem, tudi medijsko, vredno podpore in če je medijska spodbuda k demokratizaciji zgodovinenja lahko le hvalevredna, zlasti v primeru preveč vase zagledanega zgodovinopisja, je manipulativna raba ustnega pričevanja, upognjenega v korist enoznačnega in pristranskega prikazovanje preteklosti, še posebej, ko gre za njena najbolj tragična poglavja, vredna resne graje. Marko Klavora, ki se posveča raziskovanju memorije na povojni čas v zgornjem Posočju in se s svojim preučevanjem umešča v polje ustne zgodovine, ugotavlja, da so se avtorji nekaterih dokumentarcev in filmov, ki jih je v zadnjem času uvrstila na spored TV Slovenija, poslužili pričevanj večinoma diletantsko in “enodimenzionalno”, saj so jih uporabili skozi manihejsko prizmo zlo-dobro, predvsem tako, da so pričevanjske fragmente ločili od samega pripovedovalca ter jih postavili v vakuum ideologije (Klavora, 2011, 25).⁷ V filmskih dokumentarnih prispevkih je bila pričevalcem predpisana vloga žrtev. Celotna pripovedna struktura, vključno z izborom strokovnjakov – zgodovinarjev ali poznavalcev

5 Prepis pričevanj je dosegljiv na: <http://www.rtv slo.si/odprtikop/dokumentarci/otroci-s-petricka/>.

6 O vprašanju razumevanja in sodbe v zgodovinopisju glej Bloch (1996, 128–132).

7 Poleg na zgoraj omenjene dokumentarce se Klavora sklicuje tudi na film Huga Štiglicja *Črni bratje* (2010) v produkciji RTV SLO (Klavora, 2011, 138–139).

obdobja –, glasbenimi in estetskimi dodatki, je bila podrejena potrjevanju viktimizacije, zato Klavora sklene: “*Če bi avtor(ji) prebrali vsaj en priročnik ustne zgodovine, bi videli, da lahko svoje dokumentarne filme tudi drugače zastavijo in 'v resnici' prepustijo pričevalcem, da spregovorijo skozi svojo lastno perspektivo in da ta ni nikoli (ali skoraj nikoli) samo enodimenzionalna in premočrtna, pač pa da so pripovedi kontradiktorne in za gledalca velikokrat 'begajoče'*” (Klavora, 2011, 25).

Če bi v primeru medijske rabe ustnih pričevanj o polpretekli zgodovini šlo dejansko za poskus celovitejšega in kompleksnejšega razumevanja slovenske polpretekle zgodovine in njenih najbolj temnih strani, bi lahko slovensko medijsko različico “ustne zgodovine” imeli za pomemben prispevek k zgodovinjenu sodobne slovenske zgodovine. A ker je slovenska medijska rehabilitacija ustnega tako zelo očitno povezana s potrebo po oblikovanju nove poosamosvojitvene politične genealogije in v je njej politično manipuliranje pričevanja nadvse razvidno, si moramo zastaviti še tista temeljna vprašanja, ki jih razumevajo javna oziroma politična raba pričevanj ter sam status pričevalca oziroma pričevalke. Pričevalec oziroma pričevalka se osredotoča predvsem na lastne izkušnje, doživetja, čustvovanja, ki se jih spominja z nekajdesetletnim zamikom, ko je njegovo oziroma njeno obnavljanje podvrženo številnim kulturnim in mentalnim procesom. Gre za preoblikovanje, ki iz pričevalca ne naredi zgodovinarja, kajti med pričevanjem in zgodovinopisjem ostaja neovrgljiva razlika (Hartog, 2002; Levi, 2003). Razlika, ki jo današnji promotorji medijsko razvpih razlag polpretekle slovenske zgodovine prizadevno zmanjšujejo ali pa celo izničujejo. Ko spregledujejo samo *esenco* spominjanja, njeno spremenljivost in razdrobljenost, povedo, da jih ne zanima, kako se pravzaprav spomini ohranjajo, bledijo, preoblikujejo, izginjajo, niti kako se kontaminirajo z zunanjimi vsebinami ter tujim spominjanjem. Ne zanimajo jih mehanizmi selekcije doživetij, anahronizmov, zgoščanja in poenostavljanja spominskih praks (Keslassy, Rosenbaum, 2007, 27), prepletanje spominov z vrednotenji, čustvi in sodbami, kontaminacije med individualnim in kolektivnim spominjanjem. Podobno jih ne zanima, v kolikšni meri so pričevanja podrejena socialnemu in kulturnemu kontekstu, v kolikšni meri jih le-ta spodbuja, kako nanje vpliva sam spraševalec, kako kamera, ki snema, ali pa prisotnost televizijske ekipe. Niti se ne ukvarjajo s posledicami sakralizacije pričevalca kot žrtve, ki se zlahka sprevrže v trivializacijo žrtev (Bidussa, 2009, 7). Do slednje pride, ker se mediji javnega obveščanja ne soočijo z zgodovinopisnimi prijemi in zato tudi ne težijo k razumskemu ekspliciranju zgodovinskih dejstev, njihovi selekciji in razvrščanju, komparaciji ter k iskanju vedno novih opazovališč zgodovinskega dogajanja (Cruz, 2010, 127). Z medijskega stališča je pomembno, da je v končni instanci dokumentarni izdelek, v ospredju katerega je pričevanje, odmevnejši in zato tudi vplivnejši od same zgodovinopisne študije, pa čeprav je ta nastala na osnovi raznolike dokumentarne baze in kritičnega pretresa pisnih in ustnih virov.⁸

⁸ Zanimiv primer integracije pisnih in ustnih virov je študija Ferda Gestrina *Svet pod Krimom* (Gestrin, 1993).

USTNI VIRI IN POMEN USTNE ZGODOVINE

V antiki so imeli ustni viri prednost pred pisnimi, če so se slednji izkazali za nezanesljive. In prav take so uradne kronike nemalokrat tudi bile. Herodot, za katerega je bila prva zgodovinarjeva dolžnost zbiranje in ohranjanje tradicije, je svoje *Zgodbe* (Historíai) oprl na žive pripovedi. Ustnim virom je dajal prednost pred pisnimi, uradnimi dokumenti, kajti bolj je zaupal neposrednemu opazovanju in poročilom, ki so mu jih posredovale zaupanja vredne priče in ki jih je lahko kritično izprašal, kot pa tistim, ki so zgodovinska dejstva popisovali po kronistični dolžnosti. Odmaknjenost pripovedi od samega dogodka in pristranskost tistega, ki je dogodku prisostvoval in ga doživel, sta tudi Tukididu narekovali temeljit pretres in kritiko pričevanja, kajti *“udeleženci enih in istih dogodkov o njih niso govorili enako, temveč so se ravnali po svojem spominu ali naklonjenosti eni oziroma drugi strani”* (Luthar et al., 2006, 78).

V antiki prevladujoča, a ne izključna, izbira oralne tradicije je, kot opozarja Arnaldo Momigliano, prinesla niz konsekvenc: *“Herodot je hotel predvsem ugotoviti verodostojnost tega, kar je zbral. Od tod njegovo znamenito razlikovanje med tem, kar je sam videl, in tem, kar so mu poročali drugi; in manj natančno, toda stalno naprežanje, da bi sporočil več različic in ugotovil relativno vrednost vsake izmed njih”* (Momigliano, 1988, 100). Po Tukididu, ki je, še preden je Herodot nehal pisati zgodovino, poskrbel za kritiko njegovega zgodovinopisnega prijema, je sedanost ostajala osrednji predmet zgodovinarjevega raziskovanja. Sodobniki zgodovinskega dogajanja so bili najpomembnejši pričevalci. Zato je kot zgodovinar hotel osebno jamčiti za resničnost tega, o čemer je pisal. Ni pa ovrigel prvenstva ustnega izročila, saj se ni oddaljil od Herodotovega izhodišča, po katerem je treba pisati zgodovino izhajajoč iz ustnega izročila. Za razliko od svojega predhodnika je sicer postavil strožja merila o tem, kaj sme v zgodovinopisju veljati za zanesljivo. Menil je, da se glede preteklosti zgodovinar ne more zanašati na vsa pričevanja po vrsti, saj so ljudje *“nagnjeni k temu, da brez presoje drug od drugega sprejemajo razna izročila”* in da se celo o sodobnih stvareh radi motijo: *“Verjamejo denimo, da imata lakedajmonska kralja pri soglasnih odločitvah na voljo vsak dva glasova in ne le enega, ali pa denimo, da ima lakedajmonska vojska t. i. oddelek Pitanatov, čeprav česa takega nikoli ni bilo. Da, tako malo so pripravljeni ljudje vložiti v iskanje resnice in raje zaupajo, kar je najbolj pripravno”* (Luthar et al., 2006, 77).

Razprava, ki se je že v antiki razvila okrog zgodovinopisne rabe ustnih pričevanj, je za nas zanimiva ne samo zato, ker nas seznanja s takratnim zgodovinopisnim kanonom, po katerem so bila ustna pričevanja že takrat potrebna temeljitega pretresa in primerjave, temveč tudi zato, ker potrjuje že v antiki prisotno zavedanje, da zgodovine ni brez zgodovinarjev, ali z drugimi besedami, da so ob pričevalcih in pričevanjih potrebni tudi zgodovinarji (Wieviorka, 1999).

Po koncu druge svetovne vojne je razvoj ustne zgodovine to zavedanje le še podkrepil in nadgradil. V ZDA so bili začetki *oral history* povezani z zgodovino ameriške elite. V Uradu za ustno zgodovino (Oral History Office) na Columbia University so začeli shranjevati magnetofonsko posnete intervjuje z diplomati, politikmi, gospodarstveniki, šele sčasoma pa tudi z manj pomembnimi ljudmi. V šestdesetih letih se je tudi med sicer še

redkimi zgodovinarji začelo uveljavljati prepričanje, da so pričevanja ameriških Indijancev prav tako zanimiva kot izjave tekasaških petrolejskih mogotcev in da je nov prijem uporaben celo za vojaško zgodovino. Zgodovino pisno vznemirljivo je postalo pridobivanje pričevanj vietnamskih veteranov, ki so osvetljevala tiste plati vojne, o katerih so uradni dokumenti praviloma molčali ali, še huje, širili laži (Arendt, 2003, 5–51). Na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta se je zanimanje za ustno zgodovino začelo širiti na presečišču diplomatske in vojaške zgodovine, etnologije, ameriške folkloristike in sociologije.⁹ Čedalje bolj se je prepletalo s širšo akcijo vračanja izgubljenih identitet posameznih skupnosti priseljencev in priseljenk, ki so postali sestavni del ameriške družbe. Takratnih ameriških zbiralcev ustnih virov sicer ni posebej motilo, da “ameriške korenine in travme” pogosto niso bile kritično ovrednotene in da se je ustno “blago” pretežno skladiščilo. Kritika in problematizacija ustnih virov še nista bili domeni v prvi, “ameriški”, fazi ustne zgodovine.

Novi zgodovino pisni potenciali ustne zgodovine so prišli na dan pozneje, v Veliki Britaniji, kjer je bil njen razvoj bolj enovit. V okrilju Društva za ustno zgodovino (Oral History Society) je delo z ustnimi viri povežalo antropologe s folkloristi, družboslovci, zgodovinarji delavskega gibanja in političnih strank. Vsem je bilo skupno zanimanje za tiste, ki so ostajali zunaj zgodovine, za socialno ozadje kapitalizma, za materialno in kulturno življenje nižjih slojev, za to, kar je ostajalo onkraj družbenih razmerij, kolektivnih reprezentacij in vedenjskih norm in na kar je med prvimi opozoril Edward P. Thompson v študiji *Making of the English Working Class* (1963). Po zgledu Thompsona, ki je prepozicioniral britansko marksistično zgodovino pisje in močno spremenil način pisanja zgodovine delavskega razreda in nasploh nižjih razredov, so britanski socialni zgodovinarji postali dovetnejši za interdisciplinarni pristop, zgodovino pisno rabo družboslovnih konceptov in nekateri med njimi tudi za zbiranje in zgodovino pisno rabo ustnih virov.

Novo raziskovalno pot in subverzivni metodološki pristop je v sedemdesetih začela ponujati ustna zgodovina tudi v Italiji. Na eni strani je šlo za razširitev raziskovalnega polja na vse tiste, ki so bili obrobni, majhni, nepomembni, neslišni, nepismeni, in so zato ostajali zunaj politične zgodovine, na drugi pa za metodološki prijem, ki je ovrednotil ustnost. Nov prijem je obetal veliko, najprej kvalitativno in kvantitativno razširitev zgodovino pisnega preučevanja na ljudske množice in ženske, ki jih v zgodovini skorajda ni bilo, in z njo tudi odpravo politično pomenljivih zgodovinskih pomanjkljivosti. Arhivski viri niso več določali raziskovalnega predmeta in obsega zgodovinskega preučevanja. Zgodovinar, ki je stopil z magnetofonom pred intervjuvanca ali intervjuvanko, je sam proizvedel dokument, izzval je spominjanje intervjuvanca oz. intervjuvanke, pripoved, z vprašanji je usmerjal tok pripovedi in vplival na povedano. Intervju je bil rezultat snidenja dveh subjektov, ki sta se zapletla v pogovor.

9 Na to dvojnost začetkov ustne zgodovine opozarja Vida Rožac Darovec v razpravi *Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovino pisja* (Rožac Darovec, 2008, 155–158). Glej tudi Rožac Darovec, 2006.

Med tistimi, ki so niso bili pripravljeni razmišljati o zgodovinopisnih konsekvencah tega srečanja, je bilo kar nekaj takih, ki jih je bližina med zgodovinarjem in zgodovinskim akterjem vznemirjala in spravljala v zadrego. Zadrega in vznemirjenost pa sta se začeli pojavljati ne le zato, ker se je zgodovina začela pisati tudi od spodaj navzgor (*history from below*), temveč tudi zato, ker si je zgodovinopisje samo ustvarja vire. Po togih pravilih akademskega zgodovinopisja bi ustni viri morali še naprej ostati nezanesljivi in neuporabni. Dogajalo pa se je ravno nasprotno: začeli so metati slabo luč na vse tiste, ki so pisnim virom slepo zaupali, ne da bi jih podvrgli kritičnemu pretresu. Novost ustne zgodovine ni bila več v rabi ustnih virov, temveč predvsem v zastavljanju vprašanj zlasti tistemu delu zgodovinopisja, ki se je trdno oklepal historizma in pozitivizma.

Vprašanja, ki jih je začela odpirati italijanska ustna zgodovina, so se dotikala samega znanstvenega statusa zgodovinopisja in njegove zmožnosti samorefleksije. Raba ustne zgodovine ni bila sama po sebi nekaj dobrega, kot je zapisala Luisa Passerini, saj ji ni uspelo med drugim preprečiti instrumentalizacije zgodovine v politične namene. Njena prednost pa je bila nedvomno v tem, da je spodbudila razpravo o subjektivnosti zgodovinopisnega osvetljevanja in pokazala na oblike prepleta med preteklostjo in sedanjostjo. Metodološko in epistemološko najprepričljivejši odgovori ustne zgodovine – če se ozremo po najbolj odmevnih študijah, ki so izšle v Italiji od osemdesetih let naprej – niso bili v dokazovanju konsistentnosti spominov, temveč v zahtevi po celoviti in koherentni kritiki vseh virov, pisnih in ustnih, na katere se opira zgodovinopisje, in seveda njegovih pristopov (Passerini, 1978, XVII).

Zanimanje za ustno zgodovino, ki je v Italiji povežalo zgodovinarje, antropologe, literarne raziskovalce, lingviste, muzikologe, akademike, a tudi šolnike, politične aktiviste, gledališčne in ljubitelje ljudske kulture, je bilo že del širšega toka vse bolj mednarodne razsežnosti, ki se je širil iz ZDA v države Latinske Amerike, predvsem v Brazilijo in Argentino, iz Velike Britanije pa na severni del evropskega kontinenta, na Skandinavijo, kot tudi v Avstralijo in Afriko. Študije, ki so se umeščale v okvir ustne zgodovine, so čedalje bolj širile uvid, da je posameznikovo spominjanje podvrženo vplivu socialnega in kulturnega konteksta, da je v vsakem ustnem pričevanju ob izrečenih besedah pomemben molk, da so lapsusi in laži prav tako vredni zgodovinopisne pozornosti kot "resnice", pa tudi, da je analiza retoričnih vzorcev pričevalca prav tako pomembna kot analiza njegovega govornega ritma, premolkov in zadreg.

Alessandro Portelli, ki danes velja za enega od mednarodno najbolj eminentnih raziskovalcev ustnih virov, je v študiji o smrti Luigija Trastullija (1991) prepričljivo pokazal na ozadje zmote, ki jo je odkril v spominjanju skupnosti delavcev v Terniju. Skoraj polovica njegovih intervjuvancev in intervjuvank se je Luigijeve smrti spominjala, kot da se je zgodila leta 1953, v času pouličnih demonstracij proti množičnim odpustom v lokalni tovarni, in ne leta 1949, ko se je smrtni incident dejansko pripetil, in sicer med delavskimi demonstracijami proti vstopu Italije v Nato. Pomota v datiranju smrti ubitega delavca ni bila naključna, temveč funkcionalna političnemu vrednotenju polpretekle zgodovine v tamkajšnji skupnosti. Spomin na umrlega delavca se je poenotil s spominom na proteste proti odpustom, ki so prizadeli 2.700 družin in so imeli bolj daljnosežne učinke na lokalno skupnost kot pa demonstracije proti vstopu Italije v Nato.

Vzroka kolektivne zmote potemtakem ne gre iskati v pomanjkljivem spominjanju na proteste in demonstracije, ki so se zvrstili ob koncu štiridesetih in na začetku petdesetih let, temveč v pomenu, ki so ga tragičnemu dogodku pripisovali Portellijevi sogovorniki in sogovornice. Napake v spominjanju so bile deformacije v obnavljanju doživetega in vidnega in kot take po eni strani koristne učvrstitvi delavske identitete, po drugi pa zabrisovanju vsebin, ki so bile vir političnih obtožb in družbenega stigmatiziranja.

V vsakem pričevanju je, kot poudarja Portelli tudi v študiji *L'ordine è già stato eseguito* (1999), pomemben predvsem odmik od realnega v simbolno in imaginarno, kajti spominjanje posameznika na "tisto, kar se je zgodilo", na doživeto, se prepleta s podobami, pričakovaji, doživetji v skupnosti, v kateri je živel in še živi. V vsakem pričevanju se nalagajo plasti doživetega in pripovedovanega, a tudi slišane in prebranega. Vsako pričevanje je sestav individualnega in kolektivnega, preplet individualnega spominjanja s kolektivno memorijo. Tudi mali čudež spomina, ki ga zmore po Ricoeurju (2000) le posameznik, je ujet v kolektivne spominske okvire (Cruz, 2010, 114).

Iz pravkar opisanega je razvidno, da ustna zgodovina tudi z najbolj sistematično in poglobljeno rabo ustnih virov ne more in ne sme spodriniti pisnih virov. Ustni viri so izziv in korektiv za pisanje sodobne zgodovine. Izziv in korektiv bi morali postati tudi pri pisanju slovenske sodobne zgodovine in pri preučevanju njenih najbolj travmatičnih dogajanj. Pričakovati je, da bi njihovemu pridobivanju sledilo globinsko preučevanje, ki se bo navezovalo na metodološke in epistemološke premise, ki smo jih pravkar nakazali. Ustna zgodovina se lahko tudi v Sloveniji preoblikuje v raziskovalno polje, še posebej zanimivo za tiste, ki se zavzemajo za odmik od politično institucionalnega prikazovanja preteklosti in bolj pluralno zgodovinjenje oziroma razširitev zgodovinopisnega opazovalnega kota tudi na tiste akterje, ki so v prejšnjem stoletju ostali zunaj političnih analov in institucionalne zgodovine. Za tak tip ustne zgodovine pa ne zadošča zgolj zbiranje ustnih virov, podobno kot že sama pridobitev še tako žlahtnih ustnih pričevanj ne zmore sama po sebi odpraviti posledic dolgoletnega zgodovinarskega preziranja ustnih virov. Zato da se bo tudi v slovenskem zgodovinopisju uveljavila kritična raba ustnih virov,¹⁰ bo potrebno resno soočenje s študijami, ki problematizirajo ustne vire in nas opozarjajo, da dragocenost ustnih virov ni toliko v njihovi informativni naravi kolikor v pripovedni moči,¹¹ v obnavljanju, redukciji, spreminjanju, fragmentarnosti doživetega in vidnega, sicer obstaja nevarnost, da se bo tudi slovenska različica ustne zgodovine pridružila medijskemu ustoličenju pričevalca kot edino zanesljivega razlagalca polpreteklega zgodovinskega dogajanja.

10 Dobri primeri problematizacije ustnih virov: Rožac Darovec (2008), Klavora (2010), Strle (2009), Milharčič Hladnik (2005), Širok (2009).

11 O spominu kot narativnem aktu, ki se prezentira kot pričevanje, glej Matajč (2010, 301).

HISTORIOGRAPHIC AND POLITICAL USE OF THE TESTIFIER

Marta VERGINELLA

University of Ljubljana, Faculty of Arts, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

University of Primorska, Faculty of Humanities,

Titov trg 4, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: marta.verginella@guest.arnes.si

SUMMARY

In Slovenia, where historiography has until recently treated oral sources as unreliable and where oral history was considered something exotic and uninteresting in academic historiographic circles, we are witnessing an increasingly frequent public and political use of oral testimonies, on which especially on television is bestowed the status of documentary evidence. In the circumstances of the perverted use of recent history for political purposes, the testifier plays the role of eyewitness, the one who speaks about what they saw and therefore about what really happened. The media present these narrations as truth unveiled which simply begs for a radical historiographic revision and an unambiguous judgement about who the executioner was and who the victim. The narrated testimonies of witnessed events on Slovene television are acquiring an increasingly unambiguous authority as “new history.” In truth, the political use of the testifier is a more general phenomenon, noticeable in other European environments as well, where testifiers act as the bearers of “true history,” although being a witness has never implied that one is also a historian (see Hartog).

It is a well-known fact that in antiquity oral sources were given precedence over written ones. Although many historians faced the changeability and fragility of oral testimonies in the successive centuries, the use of oral documentation became the subject of systematic study and historiographic reflection only in the 1970s. It is not insignificant that it was precisely those historiographic circles where oral sources were intended to fill in for the lack of written, archival sources, to come to the realisation that oral testimonies were worth a subtle and critical examination because they are characterised not only by subjectivity and the changeability inherent to any remembrance, but also by a dialogical interdependency between the historian asking questions and listening and the person who is challenged and encouraged to speak and narrate. Numerous studies in the field of oral history confirm that the great value of oral sources is not as much in their informative as in their narrative nature, in the emotional charge of the narrations, in the ambiguities and simplifications, in the mistakes and errors of their accounting.

As the witness remembers the past, its revival unavoidably involves a reconstruction, reduction and alteration of what was experienced and seen. The account of what one has seen and experienced is integrated in the narrations of others and contaminated by the contents and notions dictated by later social and cultural processes.

Key words: oral testimony, testifier, oral history, public use of history

VIRI IN LITERATURA

- Arendt, H. (2003):** Resnica in laž v politiki. Ljubljana, Društvo Apokalipsa.
- Arendt, H. (2007):** Eichmann v Jeruzalemu. Ljubljana, Beletrina.
- Antomarini, B. et al. (2001):** Tempo senza storia, memoria senza tempo. Aperture. Punti di vista a tema. Rim.
- Bidussa, D. (2009):** Dopo l'ultimo testimone. Torino, Einaudi.
- Bloch, M. (1996):** Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Cruz, M. (2010):** I brutti scherzi del passato. Identità, responsabilità, storia. Torino, Bollati Boringhieri.
- Dolenc, E. (ur.) (1999):** Teze za razpravo na okrogli mizi Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju: ob 40-letnici Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ljubljana, INZ.
- Dulong, R. (1988):** Le témoin oculaire. Paris, Editions EHESS.
- Eliacheff, C., Souley Larivière, D. (2007):** Le temps des victimes. Paris, Albin Michel.
- Gestrin, F. (1993):** Svet pod Krimom. Ljubljana, Založba ZRC - ŠKUC.
- Grafenauer, B. (1960):** Struktura in tehnika zgodovinske vede. Ljubljana, Oddelek za zgodovino.
- Griesser Pečar, T. (2004):** Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945, Okupacija, Kolaboracija, Državljanska vojna, Revolucija. Zbirka Premiki. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- GSM (2011):** Revizija zgodovine. Glasnik Slovenske matice, 33, 5–75.
- Halbwachs, M. (2001):** Kolektivni spomin. Studia humanitatis, Ljubljana.
- Hartog, F. (2003):** Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps. Paris, Seuil.
- Houziaux, A. (2004):** La mémoire pour quoi faire?. Les Editions de l'Atelier, Condé-sur-Noireau.
- Keslassy, È., Rosenbaum, A. (2007):** Mémoires vives. Pourquoi les communautés instrumentalisent l'Histoire. Paris, Bourin Éditeur.
- Klavora, M. (2011):** Zavezniška vojaška uprava (1945–1947) in spomin prebivalcev v Zgornjem Posočju (doktorska disertacija). Koper, Univerza na Primorskem.
- Matajc, V. (2010):** Medbesedilna razmerja med ustno zgodovino in literaturo v pričevanju. Acta Histriae, 19, 1–2, 307–318.
- Milharčič Hladnik, M. (2005):** Subjektivna realnost migracijskih procesov: brati, poslušati in razumeti migrantske izkušnje. Dve domovini/Two Homelands, 22, 169–196.
- Momigliano, A. (1988–1989):** Razprave iz historiografije. Vol. I–II. Ljubljana, Studia humanitas.
- Nichanian, M. (2006):** La perversion historiographique. Una réflexion arménienne. Paris, Editions Lignes & Manifestes.
- Lešnik, D., Tomc, G. (1995):** Rdeče in črno. Ljubljana, Sophia.
- Levi, P. (2003):** Potopljeni in rešeni. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Luthar, O. et al. (2006):** Zgodovina historične misli. Od Homerja do začetka 21. stoletja. Ljubljana, Založba ZRC.

- Passerini, L. (1978):** Storia orale. Vita quotidiana e cultura materiale delle classi subalterne, Torino, Rosenberg & Sellier.
- Portelli, A. (1991):** The death of Luigi Trastulli and other stories: Form and meaning in oral history. Albany - New York, State university of New York Press.
- Portelli, A. (1999):** L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria. Rim, Donzelli.
- Portelli, A. (2005):** Premessa. Quaderni storici, 40, 3, 653–655.
- Portelli, A. (2007):** Storie orali. Racconto, immaginazione, dialogo. Rim, Donzelli.
- Ramšak, M. (2003):** Portret glasov. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji na primeru koroških Slovencev. Društvo za preučevanje zgodovine, antropologije in književnosti. Ljubljana, Borec.
- Ravenna, M. (2004):** Carnefici e vittime. Bologna, Il Mulino.
- Ricoeur, P. (2000):** La mémoire, l'histoire, l'oubli. Paris, Seuil.
- Rožac Darovec, V. (2006):** Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. Acta Histriae, 14, 2, 447–467.
- Rožac Darovec, V. (2008):** Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja. Zgodovina za vse, 15, 1, 155–158.
- Schivelbusch, W. (2006):** La cultura dei vinti. Bologna, Il Mulino.
- Strle, U. (2009):** “Pustili so vse in odšli čez noč”. Prispevek k ilegalnemu izseljevanju iz Posočja v Italijo po drugi svetovni vojni v luči ustnih pričevanj. Zgodovina za vse, XVI, 1, 113–129.
- Širok, K. (2009):** Kolektivno spominjanje in kolektivna pozaba v obmejnem prostoru: spomini na Gorico 1943–1947 (doktorska disertacija). Nova Gorica.
- Vauday, P., Močnik, J. R., Zupanc, P., Rotar, D. B. (ur.) (2009):** Histoire de l'oubli en contextes postsocialiste et postcolonial / Zgodovina pozabe v postsocialističnem in postkolonialističnem kontekstu. Koper, Annales.
- Wieviorka, A. (1998):** L'ère du témoin. Paris, Plon.
- Woodruff, P. (ed.) (1993):** On Justice, Power, and Human Nature: The Essence of Thucydides' History of the Peloponnesian War. Indianapolis, Hackett Publishing.
- Zertal, I. (2000):** Israele e la Shoah. La nazione e il culto della tragedia. Torino, Einaudi.
- Zerubavel, E. (2003):** Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past. Chicago - London, University of Chicago Press.